

ДО ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО КАРБУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

Нумізматичні пам'ятки доби правління в Києві князя Володимира Ольгердовича (1363–1394) — одне з найбільш яскравих явищ у нумізматиці українських земель кінця XIV ст. Минуло понад 140 років від їхньої появи в науковому обігу, але їхнє дослідження й сьогодні залишається актуальним.

У 1990-х рр. фахівцями фіксувалася загальна цифра відомих монет у 1200 екземплярів¹. В історіографії поширена інформація про кілька найбільших скарбів із київськими денаріями — Гвоздівський 1873 р.², Кисілівський 1903 р., Канівський³, Трипільський 1906 р.⁴, з яких загальна кількість монет Володимира Ольгердовича, за свідченнями дослідників, дорівнювала близько 125 екземплярів⁵. Однак саме Сосницький скарб (1911 р., с. Сосниця, Чернігівської області) на сьогодні залишається найбільшим масивом відомих пам'яток київського карбування.

Від початку 2000-х рр. знахідки нових монет, у більшості випадків, є поодинокими. Лише за останні кілька років (2013 — початок 2015 рр.) стало відомо про більш як 200 нових знахідок. Точну кількість прослідкувати важко через стихійність пошукового процесу. Після потрапляння монет у приватні колекції їхнє дослідження стає практично неможливим і залежить тільки від бажання власника. Локалізація останніх знахідок переважно не виходить за ustalені просторові межі — Київська, Чернігівська, Черкаська області, зустрічаються вони й на території Дніпропетровської області, АР Крим.

У ході роботи із Сосницьким скарбом нами була розроблена детальна схема класифікації⁶. Її вдалося перевірити й на новому матеріалі (детальний аналіз планується подати в окремій публікації). Нагадаємо, що в основі класифікації аверсних штемпелів київських монет Володимира Ольгердовича лежать іконографічні характеристики, з огляду на які можна виділити три типи зображень на аверсах: хрест, знак та плетінка. Типи діляться на групи, варіанти, диференти. Групи аверсних зображень представлено трьома варіантами центрального зображення аверсу монет — в оточенні лінійних чи варіацій

¹ Козубовский Г.А. Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева. — К., 1991. — С. 14.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. І., спр. 7794, арк. 2.

³ Болсуновский К. Монеты киевских князей XIV ст. — К., 1909. — С. 7.

⁴ Петров Н. О новооткрытой киевской монете XIV века. — Х., 1908. — С. 1; Болсуновский К. Указ. соч. — С. 3.

⁵ Там же. — С. 7.

⁶ Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Український історичний збірник (2010) / Гол. ред. Т. Чухліб. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 29–36, табл. 2–8.

картушів із крапок. Це найбільш сталі групи зображень, які характерні для двох із трьох варіантів аверсних зображень («хрест» і «знак»). Варіанти аверсних зображень представлені способами накреслення центральних зображень аверсу. Відносяться лише до двох типів — «хрест» і «знак», для кожного мають свої особливості. Різновиди варіантів аверсних зображень — супровідні символи, що карбувалися навколо основної фігури, представлені лише в типах «хрест» і «знак», для кожного з яких мають свої особливості. У даному випадку диферентами виступають крапки та інші зображення в різних варіаціях розташування відносно центральної фігури. Варто окремо зазначити про наявність певної кількості екземплярів, де на аверсних зображеннях диференти відсутні.

Найбільший варіативний ряд представляє зображення знака. Виявлено 14 варіантів накреслення, які, у свою чергу, мають власні особливості розташування, які ми не могли не показати. Можливо, це допоможе в наступному дослідженні символіки, визначенні походження даного символу й пояснення його присутності на київських монетах. Порівняно менше варіантів накреслення хреста. Вони зводяться до трьох основних, що мають свої диференти, — крапки між раменами або додаткові знаки, про які вже зазначалося вище під час аналізу типів монет Володимира Ольгердовича.

Найменш численний тип монет складають екземпляри із зображенням плетінки (або плетива). Спосіб її зображення не має варіативного ряду й характерний для класичної джучидської монетної традиції. Це зображення також має назву «вузол щастя» й дуже часто використовувалося як допоміжний елемент декору при оформленні джучидських монет у XIV ст. у якості самостійного центрального елемента. Воно зустрічається на деяких мідних анепіграфічних монетах Криму, одному з типів срібних монет Абдалаха та на наслідуваннях джучидським монетам, що карбувалися на північних землях Київського князівства в 1350-х рр. Тому, зважаючи на потенційне визнання подібної символіки й охоче сприйняття на місцевому грошовому ринку, можна вважати його прямим запозиченням із татарської монетної традиції. Це припущення має своє підґрунтя — у складі Борщівського скарбу 1948 р. поряд із трьома монетами Володимира Ольгердовича містяться 17 екземплярів київських наслідувань середини XIV ст. Можливо, саме з них його й було запозичено для оформлення I типу монет Володимира Ольгердовича та перших литовських денаріїв.

Легенда на київських монетах Володимира Ольгердовича розміщується навколо центрального зображення у звичній для читача формі розташування літер. Її початок відносно центральної фігури може бути внизу або зверху. Напрямок літер — праворуч, ліворуч. При розташуванні легенди ліворуч, літери зазвичай також розвернуті в цю сторону, що є результатом використання в процесі виготовлення монетного штемпеля в якості зразка звичайної монети такого ж типу замість шаблону з дзеркальним зображенням.

У дослідженні реверсних зображень нами пропонується розглядати центральне зображення — «князівський знак» — як складову з двох частин. На цьому ґрунтується класифікація реверсних зображень за групами й варіантами. Групи представлені особливостями накреслення верхньої частини фігури «князівський знак» і наявні в усіх типах монет Володимира Ольгердовича. Варіанти реверсних зображень визначаються за морфологічними особливостями нижньої частини фігури «князівський знак» та її складових. Основних варіантів виявлено 12, деякі з них поділені на окремі різновиди за розбіжностями в накресленні складових частин. Також слід зважати на особливості процесу карбування: спосіб та можливі недоліки в роботі майстрів під час нанесення зображення на штемпель. Диференти — супровідні символи, що карбувалися з боків основної фігури, над її верхньою частиною (відростками верхнього хреста) та внизу — під місцем роздвоєння відростків нижнього хреста. Вони не залежать від особливостей накреслення частин князівського знака. У монетній справі диференти відомі, але майже не досліджені. Можливо, це не тільки допоміжний спосіб оформлення монетного поля, а й окрема ознака емітентів або майстрів. Звісно, поки що зарано робити будь-які висновки з приводу організації монетної справи та випусків київських монет. Для цього необхідно дослідити й проаналізувати весь масив монетного матеріалу, однак і це навряд чи зможе допомогти, адже відомі писемні джерела, що дійшли до наших часів, не містять інформацію про діяльність Київського монетного двору та зовнішній вигляд його виробів, а матеріальні залишки (інвентар монетного двору) також не відомі дослідникам. Таким чином, встановити початковий вигляд монет та їхню стопу сучасні дослідники можуть лише за ваговими показниками та внаслідок якісної штемпельної реконструкції. Істотні зрушення можливі при виявленні інших джерел, що свідчатимуть про монетну справу в Києві доби Володимира Ольгердовича.

Найпоширенішими диферентами для штемпелів реверсів монет Володимира Ольгердовича можна вважати крапки та зірки. Вони поєднуються з більшістю варіантів. Що ж до останніх, то найчастіше представлені зображення нижньої частини знака з чітко виділеним внутрішнім хрестом в оточенні крапок або без них, а також із хрестом, верхнє рамено якого розділене навпіл і видовжене. Наймасовіші групи штемпелів — зображення знаків, візуально близьких до зображень на сіверських, брянських і стародубських монетах кінця XIV ст.

Одна з найбільш дискусійних і відкритих проблем київського карбування даного періоду — атрибуція монетних зображень. Цілий пласт праць науковців від останньої третини XIX ст. і до сьогодні містить вражаюче різноманіття припущень та варіантів атрибуції⁷.

⁷ Див.: Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Труды III Археологического съезда. — К., 1878. — Т. II. — С. 151–157; Болсуновский К. Указ. соч.; Его же. Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского. —

Очевидно, причиною цього можна вважати брак інформації щодо історії формування й розвитку місцевої геральдики, зокрема родової. М. Лихачов зазначав: «...знаки родові, а особливо знаки власності, зовсім не те, що «символи», які завдяки священному культовому, чомусь їм нав'язаному, значенню мігрують, зберігаючи свої форми»⁸. Виявляючи особливості побудови й походження знаків польської та руської (до татарського періоду) геральдики, дослідник вказує на значний вплив західноєвропейських традицій у місцевій державній сфрагістиці з XIV ст. після тривалої перерви, за якого й у пізніші часи, однак, існували особові печатки, що містили зображення, не обумовлені

1887; *Его же*. Родовой знак Рюриковичей, великих князей киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове. — К., 1908; *Гуттен-Чапский Е.* Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси: Собрание графа Э.К. Гуттен-Чапского. — СПб., 1875; *Догель М.* Неизданная русская монета XIV века // Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества / Под ред. М.Г. Деммени. — СПб., 1913. — Т. II. — Вып. III–IV. — С. 85–89; *Зайцев В.В.* Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // Средневековая нумизматика Восточной Европы / Отв. ред. В.В. Зайцев. — М., 2007. — Вып. 2. — С. 121–137; *Зубков В.* К вопросу о древних рязанских монетах // Краеведческие записки. — Рязань, 1959. — С. 106–119; *Козубовский Г.А.* К вопросу о киевских и северских монетах XIV в. // Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2009. — С. 127–129; *Його ж.* Сіверські монети XIV ст. — К., 1992; *Котляр Н.* Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1970. — Т. VIII. — С. 88–101; *Его же.* Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — Т. IV. — С. 42–67; *Лихачев Н.П.* Избранные труды. — М., 2014. — Т.1: Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. II. Печати с изображением тамги или родового знака; *Погорилец О., Саввов Р.* Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича // Нумизматика і фалеристика. — 2009. — № 1. — С. 10–11; *Ремецас Э.* Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам монет в Литве) // *Pieniądz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały / Pod red. K. Filipowa, V. Kuklik.* — Augustów–Warszawa, 2012. — S. 94–107; *Рябцевич В.Н.* О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы / Отв. ред. В.В. Зайцев. — М., 2007. — Вып. 2. — С. 138–159; *Соболева Н. А.* К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1970. — Т. VII. — С. 81–88; *Толстой И.* Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт графа И.И. Толстого. — СПб., 1882; *Хромова I.* Вказ. пр.; *Її ж.* Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки // Сіверянський літопис. — 2008. — № 3. — С. 22–28; *Її ж.* До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2008. — Число 15. — С. 304–315; *Её же.* К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в. // Нумизматическое чтение 2009 года. К 80-летию А.С. Мельниковой и 90-летию В.В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2009. — С. 28–31; *Шорин П.А.* К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания ГИМ / Под ред. В.Л. Янина. — М., 1971. — Ч. IV. — Вып. I. — С. 11–19; *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // *Ateneum wileńskie.* — Wilno, 1930. — Roczn. 7. — Zeszyt. 3–4. — S. 684–725; *Kiersnowski R.* Najdawniejsze monety litewskie // *Wiadomości numizmatyczne.* — Warszawa, 1984. — Rok XXVIII. — Zeszyt 3–4 (109–110). — S. 129–175 та ін.

⁸ *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — С. 266.

певними правилами⁹. Вказаний період початком державної геральдики руських і литовських удільних князівств визнає О. Однороженко, а наступне XV ст. — якраз час вжитку досліджуваних знаків на печатках Рюриковичів та Гедиміновичів — часом її розквіту¹⁰. Тобто процес спадкоємності умовно родового знака виглядає достатньо природнім. Натомість незрозумілим лишається початок.

З усіх існуючих в історіографії припущень щодо значення зображень на київських і сіверських монетах найбільше імпонує нам визначення як знака власності. У такому разі родова належність зображень сумнівна, а, отже, знак запозичений. Зважаючи на історичні обставини існування князівств, засвоювались символи скоріше зі східної традиції (тамга, тамгоподібний знак). Тоді найближче до цього візуально знаходиться знак Корибута. У цьому напрямі його розглядав і М. Лихачов, пов'язуючи приєднання хреста з прийняттям християнства. Однак пов'язував його із татарською родовою геральдикою, наводячи, як приклад, чималу кількість родів татарського походження серед польської шляхти, які мали свої гербові печатки. А через те, що певний рід інколи виходив на історичну арену достатньо пізно, символіка на його печатках виявлялась не поясненою¹¹.

Що ж до монет Володимира Ольгердовича, в оформленні яких дослідники також вбачають вплив татарських традицій¹², то, розглядаючи його знак, М. Лихачов наводить фото й опис печатки, яка належить литовському королю Міндовгу (1251–1263), де з одного боку — іменний напис у три рядки, а з іншого — знак, ідентичний нижній частині знака на київських монетах Володимира Ольгердовича¹³. Порівнюючи знаки, М. Лихачов говорить про зміну останнього шляхом подвоєння. Пояснення цьому немає, оскільки такий процес, на його думку, завжди суб'єктивний, залежить від низки факторів, тому певного закону зміни знаків просто не існує¹⁴.

У будь-якому випадку, карбуючи монету від свого імені, Володимир Ольгердович помістив на неї знак, що мав позиціонувати його як емітента й господаря землі, отже, мав бути пізнаваним та вжитковим. Схиляючись до визначення зображення як знака власності, вважаємо за необхідне ще раз порушити питання про характер його походження. Особливо за умови існування такого знака на печатках попередніх правителів Великого князівства Литовського. Звісно, автентичність опублікованої М. Лихачовим печатки можна піддавати сумніву, однак метричні характеристики й місце знахідки (Новгород) не суперечать можливій належності її Міндовгу. Офіційна печатка

⁹ Там же. — С. 267.

¹⁰ *Однороженко О.А.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — Харків, 2009. — С. 12, 16.

¹¹ *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — С. 243–246.

¹² *Kiersnowski R.* Op. cit. — S. 137.

¹³ *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — С. 247.

¹⁴ Там же. — С. 262–263.

останнього (єдина, яка збереглась на сьогодні), до слова, не містить жодних подібних знаків.

При очевидній ужитковості подібних зображень у XIV–XV ст. тема лишається відкритою й потребує залучення до вивчення знаків на київських та сіверських монетах відомостей сфрагістики та геральдики Великого князівства Литовського, що має дати відповідь на питання: чи можна пов'язати цю традицію не тільки з татарською, а й із литовською; і чи не є таке явище унікальним і притаманним виключно для земель литовсько-ординського прикордоння, оскільки саме на цих територіях подібні зображення отримали певний офіційний статус у монетному карбуванні?

Нами проаналізовано 109 екземплярів із приватних колекцій. Більшість складають монети II типу (58 екз.), монет I типу — 9, III — 42. Монети з плетінкою важать у середньому 0,46 г, монети зі «знаком» мають ваговий діапазон 0,22–0,68 г¹⁵, з хрестом — 0,21–0,34 г.

У якості ілюстрації нового матеріалу наводимо одну з останніх знахідок — 2 екземпляри, що походять із випадкової знахідки на правому березі річки Трубіж, у районі м. Переяслава-Хмельницького.

Фото 1.

II тип. Вага 0,37 г

Фото 2.

III тип. Вага 0,26 г

¹⁵ До десятка монет цього типу мають вагу від 0,59 г до 0,68 г і, тим самим, виходять за межі раніше встановленого дослідниками вагового діапазону (близько 0,50 г). Такі екземпляри потребують додаткового аналізу й перевірки на автентичність.